

Ігор ДЕРЖКО, Олександр КУЧАБСЬКИЙ

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА СУСПІЛЬСТВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

**ДЕРЖКО
Ігор**

Зеновійович,

доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економіки Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького, м Львів.

***Анотація:** у статті досліджено організацію суспільства як середовище соціалізації індивідів та їх публічної діяльності. Проаналізовано функціонування основних компонентів структури суспільства та місця і ролі особистості в ньому. З'ясовано зміни у суспільній свідомості пов'язані із становленням громадянського суспільства в державі. Окреслено місце і роль особистості у соціальній структурі суспільства та основні аспекти їх взаємодії.*

***Ключові слова:** суспільство, особистість, система, суспільно-владні відносини, соціально-філософські аспекти, організація суспільства.*

УДК 111:572.029

Постановка проблеми. Для багатьох соціально-філософських концепцій суспільні відносини як процесуальний, структуроутворювальний компонент суспільства мають надзвичайно важливе значення. Вони складають унікальну суспільну субстанцію, яка охоплює усіх індивідів, усі соціальні і національні спільноти, суспільні інститути і організацію суспільства, тобто, абсолютно все, чим виділилася з природи людська цивілізація. По суті, міжсуспільні і внутрішньосуспільні відносини тотожні процесу економічного, соціального, публічного управління, культурного життя суспільства і особистості, яка включається у ці відносини не інакше, як представник своєї спільноти.

Зміни у суспільній свідомості в сучасній Україні, проблеми, пов'язані із становленням громадянського суспільства та внутрішнім розколом, викликають посилений інтерес до особистості, її буття загалом. Радикальність змін становища людини в сучасному українському соціумі викликає необхідність дослідження об'єктивних і суб'єктивних вимірів особистісного в системі суспільних відносин крізь призму основних соціально-філософських аспектів публічного управління. Важко отримати дійсну довершеність людського буття в межах емпіричної реальності, яка займає деяку частину світу, водночас перетворюючись на автономну, неповторну індивідуальну одиницю, внаслідок чого губиться те, що робить людину людиною, а саме – всезагальність її існування. Проблема співвідношення людини та суспільства може поставати як проблема відносин між особистостями, або ж як зовнішній до суб'єктності зв'язок між індивідами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема індивідуальності сучасними дослідниками розуміється по-різному. Одні автори вважають індивідуальність властивістю особистості, інші цю категорію пов'язують винятково з категорією "індивід". Індивідуальність є складовою цілісної природи індивіда як окремої людини, яка розвиває і зміцнює свою особливість, а категорія "особистість" вбирає у собі усі прояви людського, усі характерні ознаки, притаманні людині як представникові людського роду. Індивідуальність – це не лише сукупність індивідуально-психологічних особливостей, вона – єдність і взаємозв'язок властивостей людини як особистості і суб'єкта діяльності, в структурі якої функціонують її індивідуальні властивості, розуміючи індивідуальність як вищу ланку в ієрархічній тріаді "індивід – особистість – індивідуальність".

У досліджуваній проблемі є нескінченна безліч аспектів – суспільно-історичні і природничо-історичні, соціальні і біологічні, свідомо-діяльнісні, психо-рефлексивні і фізіологічні, нарешті, "зовнішні" і "внутрішні". Цей перелік може бути продовжений. Проте, найважливішим у розв'язанні комплексної проблеми "особистість – суспільство" є цільовий аналіз функціонування основних компонентів структури суспільства та місця і ролі особистості в ньому. Потрібно внести ясність у розуміння поняття особистості для по-

**КУЧАБСЬКИЙ
Олександр
Георгійович,**

доктор наук державного управління, доцент, завідувач кафедри географії Поморської академії, м Слупськ, Польща.

Анотація: у статті досліджено організацію суспільства як середовище соціалізації індивідів та їх публічної діяльності. Проаналізовано функціонування основних компонентів структури суспільства та місця і ролі особистості в ньому. З'ясовано зміни у суспільній свідомості пов'язані із становленням громадянського суспільства в державі. Окреслено місце і роль особистості у соціальній структурі суспільства та основні аспекти їх взаємодії.

Ключові слова: суспільство, особистість, система, суспільно-владні відносини, соціально-філософські аспекти, організація суспільства.

УДК 111:572.029

дальшого з'ясування його місця в системі суспільних відносин, адже багатомірність людини окреслюється поняттями "особистість", "індивід" та "індивідуальність".

Визначення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Як і в інших гуманітарних науках, поняття структури суспільства не завжди адекватно використовується у соціально-філософських дослідженнях системи суспільно-владних відносин. Дуже часто воно ототожнюється з поняттями системи, організації, певного інституту суспільства або держави. Вносячи визначеність у зміст цього поняття, необхідно підкреслити, що поняття "структура суспільства" передовсім означає, побудову суспільства в цілому, оптимальний баланс і достатньо тривалу стабільність зовнішніх зв'язків даного суспільства з іншими об'єктами (суспільствами) і внутрішніх – між складовими даного об'єкта – групами людей та індивідами. Це має забезпечувати постійну здатність даного об'єкта, хто б не виступав у його ролі, до саморозвитку і самовдосконалення.

У потрібному для нас розумінні, для розкриття місця і ролі особистості в системі суспільно-владних відносин, потрібно радше ставити питання про соціальну структуру суспільства, яка визначається саме системою соціально-демографічних, соціально-територіальних, соціально-професійних, соціально-етнічних спільнот та відносин між ними. Окрім індивіда або спільноти індивідів, структурною одиницею суспільства також цілком можуть виступати, скажімо, суспільні відносини, суспільні інститути, такий феномен, як розподіл праці, або, нарешті, процеси соціальної диференціації та інтеграції.

Метою статті є окреслити основні аспекти взаємодії особистості та суспільства у системі суспільно-владних відносин.

Для цього потрібно вирішити низку завдань:

1. Дослідити організацію суспільства як середовище соціалізації індивідів та їх публічної діяльності.
2. Проаналізувати функціонування основних компонентів структури суспільства та місця і ролі особистості в ньому.
3. З'ясувати зміни у суспільній свідомості пов'язані із становленням громадянського суспільства в державі.

Окреслити місце і роль особистості у соціальній структурі суспільства та основні аспекти їх взаємодії.

Вклад основного матеріалу. Для суспільних процесів ХХ – ХХІ ст. характерне посилення інтересу до проблеми особистості у сучасному соціумі, її становлення та соціалізації, об'єктивних та суб'єктивних характеристик її існування. Серед напрямів, які актуалізували цю проблему, – екзистенціалізм, де становлення особистості зводиться до низки соціальних ролей, що протистоять справжній сутності людини; концепція "масової людини", що розкриває соціально-психологічний тип людини натовпу; Франкфуртська філософська школа, що розглядає співвідношення загальнолюдського, соціального та індивідуального; постструктуралізм, у межах якого розвивається концепція індивідуалізації, що приходить на зміну соціалізації; діалогічна парадигма, де людина розуміється як така, що конститується взаємовідношеннями з іншими людьми [3, с. 8].

Становлення особистості завжди "упирається" в суспільство. Кожна одинична особистість є тільки осередком нескінченної безлічі

взаємостосунків з іншою та іншими і відокремлювати її від цих відносин – значить віднімати у неї усілякий дійсний зміст життя, перетворювати особистість на порожню можливість існування. Представляти особистісне осердя свого буття як дійсно відокремлене від своєї і загальної життєвої сфери, що пов’язує її з іншими центрами, є не більш як хворобливою ілюзією самосвідомості [9, с. 20]. Існує уявлення про те, що суспільство одноосібним порядком, за допомогою застосування позаособистісних, суто суспільних засобів дії, здатне чи не раз і назавжди розв’язати проблему особистості. Тому, саме в урівноваженні індивідуальних і суспільних начал міститься джерело пришвидшення або гальмування суспільного прогресу в цілому.

При вивченні особистісних аспектів фундаментальних гуманітарних проблем питання міждисциплінарної демаркації є актуальним при дослідженні процесів становлення особистості, її об’єктивних і суб’єктивних якостей. Проблема полягає як у потребі розмежування компетенції різних галузей гуманітарного знання щодо дослідження становлення особистості з метою конкретизації площини дослідження, так і у необґрунтованості такого розмежування для отримання цілісного образу людини [5, с. 9]. Тому виникає необхідність створення комплексу загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що забезпечують єдність соціально-філософського, філософсько-антропологічного, соціологічного, психологічного, історичного підходів, які дадуть можливість зробити системний аналіз об’єкта через основні категорії суспільних процесів.

Формуючись як особистість, індивід перетворюється на індивідуальність, а для неї суспільні відносини виступають не тільки як сутність. Сутність індивідуальності утворює сукупність всіх суспільних відносин. Сукупність саме тих відносин, в які людина включена безпосередньо, фокусуючи їх у собі і модифікуючи їх самим процесом своєї життєдіяльності, складає її індивідуальність як істоти суспільної [7]. Таким чином, у складанні портретних характеристик структури сучасної особистості надзвичайно важливо уникати, принаймні, двох спокус, добре відомих з історії суспільствознавства і, насамперед, соціальної філософії, соціології та соціальної психології. З одного боку, це непомірність у психологізації і навіть фізіологізації уявлень про структуру особистості; з іншого – крайня соціологізованість соціокультурної сутності феномена особистості.

Ці два моменти повинні знайти оптимальні точки дотику при розгляді структури особистості в системі суспільних відносин. І, до речі, зовсім не в останню чергу саме тому, що структура особистості – це не стільки результат її взаємодії з суспільством у знятому стані, скільки сам постійний та інтенсивний процес особистісної структуризації і реструктуризації, що протікає впродовж усього життєвого циклу. Структура особистості і процес її становлення не можуть бути задовільно визначені ні з боку самої особистості, ні з боку суспільства, а тільки з погляду того, що їх зв’язує і має для них однакове значення – системи суспільних відносин, місця в ній об’єктивних та суб’єктивних чинників людського. Суб’єктивність є тією стороною внутрішнього змісту суспільної людини, яка за своєю організацією протилежна способу організації речі, а отже, конститує її діяльність як суб’єкта [12, с.45]. Суб’єктивність не є всім змістом людської активності, хоча й конститує певним чином саму її змістовність. Адже людина – це завжди живий суб’єкт, на відміну від речі, яка є тільки об’єктом людської активності.

Але проблема співвідношення суб’єктивного та об’єктивного в людині є значно складнішою. Об’єктивне – внутрішня протилежність суб’єктивного: тут ми маємо справу зі справжньою діалектичною суперечністю, сторони якої, як відомо, переходять одна в одну, переливаються одна в одну – аж до тотожності. При цьому кожна з протилежностей постає формою здійснення іншої. Об’єктивне і суб’єктивне містять одне одного як протилежності не просто поза собою, але саме в собі [6, с. 18]. Такий розворот проблеми дає зрозуміти, що проблема суб’єктивності неможлива без розкриття об’єктивності цієї суб’єктивності.

Людина, будучи творцем, суб'єктом суспільно-владних відносин, при цьому ж, потрапляє в ситуацію певної залежності від типу та форм даної суспільної організації, яка, безперечно, має вплив на неї. У даному випадку можна говорити, що людина є об'єктом суспільного впливу на неї. Якості людини як об'єкта і суб'єкта усього соціального співвідносяться з основними формами суспільних відносин і життєдіяльності особистості, а відтак, тісно пов'язані з основними структурними компонентами особистості [4, с. 46].

Потреби, інтереси та ідеали є основними структурними компонентами особистості і мають велику кількість похідних – цілі, ролі, функції, цінності (оцінки), орієнтації та ін. На відміну від перших, основоположних категорій, їх похідні продуктивні в основному за рамками соціальної філософії, у вузькоспеціальних соціологічних, психологічних або педагогічних дослідженнях.

Соціальний механізм становлення особистості, по суті, і є процесом її структуризації у взаємодії з суспільством, який відбувається, з одного боку, завдяки становленню, зміні і реалізації потреб, інтересів, ідеалів особистості, а з іншого – функціонуванню і розвитку основних компонентів структури суспільства. Незважаючи на суто онтологічну спрямованість (наявне буття і практичне виявлення і підтвердження), осмислення проблеми людини і, відповідно, особистості супроводжувалося перебільшенням всезагальності (зокрема ідеологічним роздуванням суспільності, колективності як емпіричного еквівалента людської сутності) і всезагальних аспектів діяльнійшої позиції людини [1, с. 10].

Проте, соціальний механізм формування особистості тому і є саме механізмом, і саме соціальним, що припускає не пряму її взаємодію з суспільством, а за допомогою багатьох "посередників" – структурних компонентів суспільства. Тих, які фіксують індивіда як особистість, дають можливість її процесуального ствердження в суспільстві, допомагають реалізувати свої права.

Тому, у соціально-філософському плані особистість і суспільство видаються рівноцінними для розвитку всієї людської цивілізації феноменами і, відповідно, категоріями. Початковим рівнем суспільного буття є індивідуальне буття, що реалізовується в первинних соціальних колективах, до яких необхідно підходити не абстрактно, відволікаючись від конкретних індивідів, їх інтересів, а як до колективних форм індивідуального буття [10]. Саме понятійний розрив індивідуального і суспільного рівнів буття і призводив до того, що часом на тему суспільства дослідники "виходили" через індивіда, а часом за допомогою моделі індивіда робилися безплідні спроби дати вичерпне пояснення суспільству.

Адже, по суті, вся історія розвитку соціально-філософських поглядів на суспільство, від античних часів і до сьогодення, є низком спроб найточнішого визначення цього феномену і, передовсім, через виокремлення його основних структурних компонентів. Це не випадково, бо структурне, тим більше структурно-функціональне дослідження суспільства в історичному контексті не має певних загальноцивілізаційних обмежень. Основний зв'язок із соціальною системою здійснюється через особистість; головна зона проникнення – це статус членства. Суспільство може бути самодостатнім тільки тією мірою, в якій воно може "покладатися" на те, що діяння його членів служитимуть адекватним "внеском" в його соціальне функціонування. У разі взаємостосунків особистості і суспільства, їх абсолютна інтеграція необхідна не більше, ніж в інших випадках взаємообміну, що припускають взаємодостатність [15, с. 21].

Сучасне трактування соціальної дії представлено як сукупність тих, що діють, сукупність ситуацій і сукупність вірогідних дій, що мають хоч би дві альтернативи. Але, віддаючи належне суспільствознавчій функції теорії соціальної дії визнається її обмеженість, відзначаючи, що прагматичне розділення дисциплін відповідно до груп дій в науковому сенсі нерелевантне або, принаймні, другорядне [14, с. 23]. Тим самим, сучасне суспільствознавство зайвий раз переконує, що у порівнянні навіть з

недалеким минулим філософії, воно безмежно розширює і генерує нові тлумачення суспільства і основних компонентів його структури.

У соціальному теоретизуванні надзвичайно популярним є визначення явищ за допомогою розрізнення широкого і вузького сенсу понять, що відображають їх. З'ясування першого – широкого сенсу, як правило, не є суттєвим в науково-дослідницькому плані і, швидше за все, розраховано на популяризацію спеціальних суспільствознавчих знань у суспільній свідомості. Суспільство у такому вигляді – середовище цивілізованого перебування людини або олюднена природа, штучно створена в результаті взаємодії розвиненої свідомості, цілеспрямованої діяльності людини і обставин, в які вона потрапляла або які створювала навмисно. Структурна класифікація моделі суспільства у такому випадку фактично неможлива. Друге, вузьке тлумачення суспільства як способу буття людства, сукупності історичних форм сумісної життєдіяльності, що постійно змінюється, придатніше для наукових досліджень [13]. Цей підхід продуктивніший з погляду структурно-класифікаційного аналізу суспільства, ніж перший. Він дає змогу вирватися з тих ідей, що сковують соціально-філософську теорію абстрактної людини з її максимально усередненими інтересами та потребами, дозволяє подолати протиставлення суб'єктів і результатів їхніх мисленно-діяльнісних зусиль і дій, а також суперечності індивідуальної та природної властивостей.

Отже, стає очевидним, що в умовах безлічі різних підходів до визначення структурних компонентів суспільства, особливо з урахуванням сучасних тенденцій суспільного прогресу, немає сенсу задовольнятися однією точкою зору. Поза синтезом досягнень у цій сфері виглядає сумнівним, чи можна досягти позитивних результатів. Тому суспільство у вузькому сенсі – це конкретно-історичний спосіб або форма самоорганізації і взаємодії людей та їх груп з приводу збалансованої реалізації індивідуальних потреб, соціально-групових інтересів і суспільних ідеалів. Суспільство складається з індивідів – це перший історичний ступінь (формула) на гносеологічних засадах до адекватного розуміння суспільства. Ці індивіди неминуче об'єднуються у спільноти – це другий ступінь пізнання. Індивіди і спільноти, які складаються з них, вступають у різні відносини один з одним – логічний синтез перших двох. Впорядкуванню таких відносин, забезпеченню спадкоємності (безперервності) в їх розвитку і умов для подальшого вдосконалення, власне кажучи, і служить концепт "основні компоненти структури суспільства" [8].

Отже, потрібно подати різні підходи до визначення основних компонентів соціальної структури суспільства. Серед них називаємо інституційний, процесуальний, функціональний, системний та міжособистісний. Розвиток індивідів і спільностей індивідів неминуче підводить їх до необхідності створення певних суспільних інститутів, інакше, соціальних інститутів. Такі інститути фіксують і контролюють рівень розвитку існуючих суспільних відносин, відтворюють і зберігають загальноприйнятні в даному суспільстві цінності, закріплюють духовно-практичну основу для стабільності і стійкості соціуму та спрямовані на постійне відтворення й розвиток його основних сутнісних характеристик.

Незважаючи на вторинний характер, суспільні інститути складають у сукупності найважливіший компонент структури суспільства, що відповідає за організаційно-регулятивне забезпечення і, що важливо, ресурсозберігання суспільного життя. Інститути служать не тільки організації спільної діяльності людей заради задоволення їхніх соціальних потреб, вони також регулюють використання ресурсів, які має у своєму розпорядженні суспільство [2, с. 8]. Таким чином, ресурсозберігаючи і ресурсорозподільну функцію суспільних інститутів можна вважати рівною за значенням організаційній.

Суспільним інститутом можуть виступати як суб'єкти публічного управління суспільством загалом, і його окремими сферами, зокрема, так і інституалізовані економічні цінності, політичні норми, культурно-історичні традиції. Ці цінності, норми і

традиції за допомогою суспільних інститутів ретранслюються індивідам та їх спільнотам як загальноприйняті або обов'язкові з метою регламентації способу життя, діяльності і поведінки людей. Поділ суспільних інститутів на економічні, політичні, правові, культурно-освітні і виховні є цілком виправданим. Проте жоден із вказаних інститутів не може обмежитися у своєму функціонуванні винятково власною сферою. Виховним або культурним інститутам суспільства певною мірою властиве виконання окремих політичних і економічних функцій. А правові або політичні інститути ніколи не зможуть повністю позбавитися розв'язання деяких освітніх, виховних і культурних завдань [11]. Це свідчить про збереження і розвиток у структурі суспільства такої закономірності, як взаємопроникнення і взаємодоповнення діяльності суспільних інститутів.

З поняттям суспільного інституту, як і з реальним місцем даного феномена у структурі суспільства, тісно пов'язане поняття суспільної організації у рамках структури суспільства, які можна розвести на установу (суспільний інститут) й на організацію (засіб впорядкування і узгодження різних інтерсуб'єктних та суб'єктно-об'єктних зв'язків між основними компонентами структури суспільства). Суспільна діяльність як структурний компонент суспільства має процесуальний характер, адже вона народжується у відносинах людей і, своєю чергою, розвиває, корегує і змінює ці відносини. Суспільна діяльність постає найефективнішим способом розв'язання суспільних і, що дуже важливо, особистих проблем (з погляду якнайповнішої самореалізації особистості). Ознакам структуропроектних компонентів суспільства найбільше відповідають суспільні відносини, суспільна діяльність, соціальна мобільність і суспільний розподіл праці. Тут, як ніде в інших основних компонентах структури суспільства, найвиразніше виявляються елементи динаміки, характер самого процесу, а не результат розвитку. Своєю чергою, відрив суспільних відносин від суб'єкта, від суспільної діяльності призводить, як правило, до аналізу останнього лише в гносеологічному сенсі, в рамках якого він розглядається як носій пізнавальної діяльності. Але ж пізнання – це один із видів діяльності; фіксація суб'єкта в головних характеристиках передбачає його фіксацію передусім як носія практичної соціально-історичної діяльності, а в нашому випадку як носія соціального віддзеркалення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Організація суспільства, будучи структурнофіксуючим компонентом, якнайповніше розкриває свій зміст у забезпеченні відповідності таких структурних компонентів, як суспільне середовище і суспільна система, що виконують функції соціалізації індивідів на рівні якнайповнішого засвоєння суспільно значущих цінностей, норм і традицій; в результаті відбувається формування передумов самовдосконалення особистості та перетворення індивіда на особистість, здатну повноцінно брати участь своїми діями і рішеннями в організації суспільного життя або, радше, в конкретній суспільній діяльності і при цьому зберігати непорушним для себе й інших своє "Я" у власному сенсі життя, публічній діяльності та повсякденній поведінці.

У сучасному українському суспільстві на перший план повинні вийти проблеми гуманізму, демократизму і різноманіття матеріального і духовного багатства суспільства, суспільних відносин на протигагу цінностям, які нав'язує сучасна глобалізована цивілізація. Адже ті властивості людського організму і людського розуму, які раніше нічого не означали для успіху його адаптації до середовища, в умовах бурхливого розвитку цивілізації почали виходити на перше місце. Як структуропроектний компонент суспільства суспільні відносини мають місце основного генератора інноваційних процесів в організації суспільного життя, пронизуючи всі її сфери без винятку.

Література:

1. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки / Омелян Вишневецький – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.

2. Димитров М.Ф. Роль сучасних професійних громадських організацій України у формуванні спеціалістів (філософсько-освітній аспект) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 "Філософія освіти" / . – Київ, 2006. – 22 с.
3. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства у класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Анатолій Карась. – К. – Л. : видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. – 2003. – 520 с.
4. Кривоконь О.Г. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект) / Кривоконь О.Г. – Х. : Факт, 2005. – 240 с.
5. Лавриченко Н. Соціалізація і моральне становлення особистості як комплексна педагогічна проблема / Н. Лавриченко // Шлях освіти. – № 1. – 2004. – 56 с.
6. Лифшиц Михайл. Что такое классика? / Михайл Лифшиц. – М. : Искусство ХХІ века 2004. – 495 с.
7. Макете С. Соціальні інститути: класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення / С. Макете // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5–20.
8. Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генеза, структура / В. Матусевич // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 43–56.
9. Муляр В. Проблема становлення особистості в системі "індивід-суспільство" (філософсько-культурологічний аналіз) / Володимир Муляр. – Житомир : ЖДТУ, 2005. – 320 с.
10. Оленич С. Актуальність ідей Івана Франка щодо питання ціннісного змісту становлення сучасної української молоді / Сергій Оленич // Проблеми гуманітарних наук. Вип. 18. Філософія. – Дрогобич : Вимір, 2007. – С. 84–95.
11. Оленич С. Індивідуальні та соціальні аспекти становлення особистості у науково-методологічних вимірах / Сергій Оленич // Людинознавчі читання : зб. наукових праць ДДПУ. Вип. 14. – Дрогобич : Вимір, 2006. – С. 109–119.
12. Парунова Ю.Д. Соціалізація особистості в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Ю.Д. Парунова. – Сімферополь, 2006. – 20 с.
13. Радул В. Соціальний характер виховання / В. Радул // Шлях освіти. – 2004. – №3. – С. 6–9.
14. Скотна Надія. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Надія Скотна. – Львів: Українські технології, 2005. – 384 с.
15. Шпачинський І.Л. Творчий потенціал особистості і його реалізація в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / І.Л. Шпачинський. – Одеса, 2006. – 21 с.